

איה נבואות הטובה

מים ראשונים: חורבן בית ראשון, קץ מלכויות ישראל ויהודה וגלות העם מארצו, היו ללא ספק נקודת משבר מרכזית בתולדות עם ישראל. על הכאב הגדול המתבטא במקרא בעיקר במגילת איכה, מתווספים מדרשי חז"ל הדנים באפשרות של ניתוק הברית בין הקב"ה ועם ישראל. ראה דברינו [עבד שמכרו רבו](#) בתשעה באב שם הרחבנו בנושא. מה כעת לאחר חורבן הבית בשנית ואיבוד שארית סוברניות כלשהיא של עם ישראל בארצו? לא חסרים מדרשי חורבן גם לאחר חורבן בית שני,² אך אין הם מכילים את מוטיב 'ניתוק הברית' ועם ישראל דווקא זוכה לפריחה רוחנית גדולה בצפון הארץ: בגליל, בגולן ובחלק משפלת החוף הצפונית.³ אך ככל שנוקפות השנים ולא בא לציון גואל, מתעוררת השאלה הנוקבת: מה עם נבואות הנחמה? מתי יתקיימו נבואות הגאולה ואחרית הימים של נביאי ישראל לדורותיהם? נביאי בית ראשון כנביאי תחילת בית שני שעפ"י קורותיו ואחריתו נראה שלא מומשו בו נבואות חגי, זכריה ומלאכי בהן נתלו תקוות גדולות. מוטיב 'ניתוק הברית' של חורבן בית ראשון שסוף סוף זכה לשיבה לאחר שבעים שנה, התחלף במוטיב 'איה נבואות הטובה' לאחר חורבן בית שני. מוטיב שרק הלך והתגבר בנכון השנים. אם לא זכו נבואות ישעיהו, ירמיהו, יחזקאל, מיכה, זכריה, מלאכי ועוד להתגשם בזמנם, מתי הן תתגשמה? ומה עד אז?

יחזקאל פרק יב פסוקים כא-כח – חזון ומקסם שוא

וַיְהִי דְבַר־ה' אֵלַי לֵאמֹר: בְּרֹאֲדָם מִהֶמְשַׁל הִזָּה לְכֶם עַל־אֲדָמַת יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר יֹאכְרוּ הַיָּמִים וְאָבֵד כְּלִחְזוֹן: לְכֹן אֹמַר אֲלֵיהֶם כֹּה־אָמַר אֲדָנִי ה' הַשְׁפִּיטִי אֶת־הַמְשַׁל הִזָּה וְלֹא־יִמְשְׁלוּ אֹתוֹ עוֹד בְּיִשְׂרָאֵל כִּי אִם־דָּבַר אֲלֵיהֶם קָרְבוּ הַיָּמִים וְדַבֵּר כְּלִחְזוֹן: כִּי לֹא יִהְיֶה עוֹד כְּלִחְזוֹן שְׁוֹא וּמְקַסֵּם חֶלֶק בְּתוֹךְ בַּיִת יִשְׂרָאֵל: כִּי אֲנִי ה' אֲדַבֵּר אֶת־אֲשֶׁר אֲדַבֵּר דָּבָר וַיַּעֲשֶׂה לֹא תִמְשָׁךְ עוֹד כִּי בִימִיכָם בַּיִת הַמָּרִי אֲדַבֵּר דָּבָר וַיַּעֲשִׂיתִי נְאֻם אֲדָנִי ה': פ
וַיְהִי דְבַר־ה' אֵלַי לֵאמֹר: בְּרֹאֲדָם הִנֵּה בַיִת־יִשְׂרָאֵל אֲמָרִים הַחֲזוֹן אֲשֶׁר־הוּא חֲזוֹן לְיָמִים רַבִּים וְלַעֲתִים רְחוֹקוֹת הוּא נְבֵא: לְכֹן אֹמַר אֲלֵיהֶם כֹּה אָמַר אֲדָנִי ה' לֹא־תִמְשָׁךְ עוֹד כְּלִדְבָרִי אֲשֶׁר אֲדַבֵּר דָּבָר וַיַּעֲשֶׂה נְאֻם אֲדָנִי ה':⁴

מסכת מכות דף כד עמוד ב – בין נבואת אוריה לנבואת זכריה

שוב פעם אחת היו עולין לירושלים,⁵ כיון שהגיעו להר הצופים קרעו בגדיהם. כיון שהגיעו להר הבית, ראו שועל שיצא מבית קדשי הקדשים, התחילו הן בוכין ור' עקיבא מצחק. אמרו לו: מפני מה אתה מצחק? אמר להם: מפני מה אתם בוכים? אמרו לו, מקום שכתוב בו: "והזר הקרב יומת" ועכשיו שועלים הלכו בו ולא נבכה? אמר להן: לכך אני מצחק, דכתיב: "וְאֶעֱיֵדָה לִי עֵדִים נְאֻמֵינִים אֶת אֹרֵיָה הַלְהֵן וְאֶת זְכַרְיָהוּ בֶן בְּרַכְיָהוּ" (ישעיהו ח ב), וכי מה ענין אוריה אצל זכריה? אוריה במקדש ראשון וזכריה במקדש שני! אלא, תלה הכתוב נבואתו של זכריה בנבואתו של אוריה, באוריה כתיב: "לכן בגללכם ציון שדה תחרש" (מיכה ג יב, ירמיהו כו יח), בזכריה כתיב: "עוד ישבו זקנים וזקנות ברחובות ירושלים" (זכריה ח ד).⁶ עד שלא נתקיימה נבואתו של אוריה - הייתה

¹ מה שמכונה 'גלות בית שני' יבוא בשלב מאוחר יותר ואיננו תוצאה ישירה של חורבן הבית והשתלטות מוחלטת של רומא על הארץ. גם אחרי מרד בר כוכבא, לא נהגה רומא מדיניות של הגליית עם שלם, להוציא כמובן שבויים וסחר בעבדים.

² הדעת נותנת שבתקופה זו התגבשו גם המדרשים על חורבן הבית הראשון ואוחד מועד חורבן שני הבתים לתשעה באב (ראה מלכים ב פרק כה פסוק ח שבית ראשון נחרב בז' באב).

³ היא תקופת התנאים והאמוראים, המשנה והתלמוד, יבנה וחכמיה, אושא וחכמיה, טבריה וציפורי וחכמיהן.

⁴ על איזה חזון מדבר הנביא יחזקאל? עפ"י רש"י, על חזון החורבן. ראה פירושו לפסוקים כב-כד: "למה אתם מושלים כן תמיד בפנים למשול דבר זה: לאמר יארכו הימים - ולא תבוא הפורעניות ובתוך כך יאבד החזון הרע שהנביאים נבאים לנו וישתכח וישתקע ... כי לא יהיה עוד כל חזון שוא - לא יוכלו עוד נביאי השקר להבטיח אתכם שלום על שקר כי מהרה אקדים את דברי נביאי האמת לבוא". ראה גם קהלת רבה ח ח: "אין אדם שליט ברוח ... ר' נחמיה אמר: אין אדם שליט ברוח - אין נביא של ישראל שליט ברוחו של הקב"ה לכלותו ממנו ... ר' חגי בשם ר' יצחק: לפי שהיו ליצינים שבאותו הדור ממלמלין בפיהם ומפריזין באצבעותיהם ואומרים: החזון אשר הוא חוזה לימים רבים ולעיתים רחוקות הוא נבא. אמר להם נביא לישראל: חייכם, כי בימיכם בית המרי". ראה דרשה זו גם באיכה רבה פתיחתא יב. נבואת החורבן בוא תבוא, אומר הנביא (היושב בבבל) ואכן באה. ומפי מי? מפי נביאי האמת שלא השלו את עם ישראל בנבואות שקר. ומה עם נבואות הגאולה והנחמה שנאמרו גם הן מפי נביאי האמת?

⁵ הם רבן גמליאל, רבי אלעזר בן עזריה, רבי יהושע ורבי עקיבא. ראה שם סיפור אחד קודם.

⁶ זכריה הוא נביא מוכר בימי תחילת בית שני (למרות שיש עוד זכריה אחרים כגון זה של בית ראשון שנזכר באגדות החורבן שדמו היה מבעבע כל השנים, ראה סיפורו באיכה רבה ב ד), אבל מי הוא הנביא אוריה? ראה פירוש תוספות על הדף שמסתמך על המסופר בירמיהו פרק כו (מפסוק יח עד הסוף בפרט) ומסביר שאוריה הנזכר שם, ניבא בדומה למיכה המורשתית על ציון שתחרש, ונבואתו נכתבה בספר ירמיהו. ראה השלמת ההסבר גם בעיונים שטיינזלץ על הדף. ובאשר לחרישת העיר ראה תענית פרק ד משנה ו שזה אחד מחמישה הדברים הקשים שאירעו בתשעה באב (אמנם בימי בית שני כמוסבר להלן).

מתיירא שלא תתקיים נבואתו של זכריה, עכשיו שנתקיימה נבואתו של אוריה - בידוע שנבואתו של זכריה מתקיימת. בלשון הזה אמרו לו: עקיבא, ניחמתנו! עקיבא, ניחמתנו.⁷

עבר קציר כלה קיץ ואנחנו לוא נושענו: (ירמיהו ח כ).⁸

פירוש אלשיך ירמיהו פרק ח פסוק כ – שנה ועוד שנה ולא נושענו

עבר קציר כלה קיץ כו'. אמר כי עוד היא שועת ישראל והיא אומרם הנה דרך ה' הוא לייסרנו בגלות, כדי שע"י הייסורין נתקן מעשינו ונושע, והנה מה תועלת היה לנו אחר שעבר קציר, הוא גלות יכניה הדומה לקציר, שמביאים הביתה קצת מהתבואה לעשות קלי וכרמל, ואח"כ כלה קיץ הוא גלות צדקיה הדומה לקיץ, שמביאים כל הנשאר בשדה הביתה, והנה אנחנו מצד עצמנו לא נושענו.⁹

אותתינו לא ראינו איך עוד נביא ולא אתנו ידע עדמה: (תהלים פרק עד ט).¹⁰

מדרש תהלים (בובר) מזמור עד – אין אותות ואין נביא

"אותותינו לא ראינו אין עוד נביא". אותו האות שאמרת: "הנני מביא אותם מארץ צפון וקבצתים מירכתי ארץ בם עור ופסח הרה ויולדת יחדו וגו' " (ירמיה לא ז), ואותו האות שכתוב בו: "מה נאוו על ההרים רגלי מבשר וגו' אומר לציון מלך אלהיך" (ישעיה נב ז). "לא ראינו אין עוד נביא", שנאמר: "ואבד כל חזון" (יחזקאל יב כב).¹¹ "ולא אתנו יודע עד מה" - וכן הוא אומר: "כי רחק ממני מנחם" (איכה א טז). אין לנו נביא שידוע כלום שישב נפשנו, אלא הכל סתום לפנינו, שנאמר: "סתום הדברים וחתום הספר" (דניאל יב ד). ואם אין אתה עושה בשבילנו, עשה למען שמך הגדול שמתחרף ומנאץ בעולם, שנאמר: "עד מתי אלהים יחרף צר ינאץ אויב שמך לנצח" (תהלים עד ו).¹²

⁷ ממה היה ר' עקיבא מתיירא? ראה בעיונים שטיינזלץ שמסביר שזכריה היה נביא בתחילת בית שני ושמא כבר התקיימה נבואתו אי-שם במהלך ימי בית שני. אלא, כמו שנבואת אוריה שחי בימי בית ראשון לא התקיימה בימיו אלא מאוחר בהרבה בימי בית שני כאשר הרומאים חרשו את העיר ירושלים או את סביבותיה (פעולה של בניית עיר חדשה היא איליה קפיטולנה שעמדה שנים רבות על מכוונה ובעיני חז"ל שראו רק את חורבות העיר ירושלים, לא הייתה קיימת ולא נזכרת), כך גם נבואת זכריה לא התקיימה בימי בית שני ותתקיים לעתיד לבוא. כך או כך, ר' עקיבא מייצג כאן את האמונה הגדולה שאם נביאי האמת נבאו על החורבן וזה אכן אירע, חזקה שגם נבואות הנחמה מפיהם תתקיימנה. מן הסתם היה אירוע זה לפני מרד בר כוכבא ואי לכך יש אולי להבין את תמיכתו של ר' עקיבא בבר כוכבא עד שקרא עליו "דרך כוכב מיעקב"; שהרי בדין שנבואות הגאולה והנחמה תתקיימנה ביום מן הימים. מעניין לחשוב מה היה ר' עקיבא סבור על נבואת זכריה לאחר כישלון מרד בר כוכבא ועל שאר נבואות הנחמה והגאולה. האם עדיין היה משחק כאשר היה רואה את ירושלים חרבה ומוזנחת במשך מאות שנים? האם היה שוחק כאשר היה רואה את ירושלים של היום וברחובותיה ילדים וילדות משחקים לצד זקנים וזקנות הנשענים על משענותם ומאריכים ימים בצילה?

⁸ אנחנו מחפשים פסוקים מהנביאים עצמם שיכולים להעיד על קוצר רוח ותהיות באשר למימוש נבואות הגאולה. כאן לפנינו פסוק מספר ירמיהו שאנו קוראים בהפטרות תשעה באב, הוא ירמיהו שחיבר את ספרו וספר מלכים המסתיים בחורבן מלכות יהודה ואת מגילת איכה המסתיימת בפסוק: "כי אם מאס מאסתנו קצפת עלינו עד מאד" (סיום קריאת המגילה בפסוק: "השיבנו ה' אליך ונשובה חדש ימינו קצדם" הוא חזרה על הפסוק הקודם על מנת לסיים בדבר טוב בדומה לסיים קהלת, ישעיהו ומלאכי). האם הפסוק "עבר קציר כלה קיץ" (רמז לכלוי הקץ?) יכול לשמש מקור לנושא שלנו? רש"י מפרש את הפסוק על זמנו ותקופתו של ירמיהו ואלה דבריו: "עבר קציר כלה קיץ - צפינו לעזרת מצרים ולא באה. אמרנו יעבור הקציר ויהיו פנויו ויבואו והנה עבר זמן הקציר באייר וזמן הקיץ בתמוז ולא באו". כך בדומה גם רד"ק שם: "עבר קציר - קציר הוא זמן שיושע אדם בו מפני הבצורות ואדם שמח בבא הקציר ... וכן זמן הקיץ אדם שמח בפירות הקיץ ואומר זה דרך משל כלומר עברו הזמנים שחשבו להושע בהם ולא נושענו". אבל לא כך מדרשים ופרשנים אחרים שיוצקים לפסוק זה משמעות רחבת אופקים.

⁹ אם עובר עוד קיץ ועוד קיץ, עוד שנה ועוד שנה, מקבל הפסוק משמעות ארוכת טווח. ראה פירוש דעת מקרא על הפסוק שאומר "עבר קציר כלה קיץ" הוא סוג של פתגם בפי הבריות כשרוצים לומר: עבר זמן רב. בפרט למי שחי אחרי תקופת ירמיהו וראה או קרא את קיום תוכחותיו ונבואותיו הקשות ולא ראה את קיום נבואות הנחמה המעטות אך המרגשות שלו, כגון פרק לא שאנו קוראים בהפטרות יום שני של ראש השנה (אולי כפיצוי לירמיהו שלא זכה ולווא להפטר נחמה אחת): "... מָצָא חֵן בְּמַדְבָּר עִם שְׂרִידֵי חֶרֶב הַלֹּחַ לְהַרְגִיעוֹ יִשְׂרָאֵל ... וְיֵשׁ תִּקְוָה לְאַחֲרִיתָּךְ נְאֻם ה' וְשָׁבוּ בְּנֵי לְגִבּוֹלָם ... הֲבֵן יִקְרֶה לִי אֶפְרַיִם אִם יִלְדֶּה שְׁעָשִׂים ... רַחֵם אֶרְחָמֶנּוּ נְאֻם ה' ... אֲלֵשִׁיךְ מֵרַחֵב אֶת הַיְרִיעָה בַּהַשְׁוֹאָה לְרִשְׁי וְרַד"ק לְסוּף שֶׁל בֵּית רֵאשׁוֹן. אֵךְ אִם שֶׁם כָּבֵר אִמְרוּ: "וְאַנְחֵנוּ לֹא נוֹשְׁעֵנוּ", מֵה יֵאמֵר אֲלֵשִׁיךְ לְבִנֵי דוֹרוֹ בְּמֵאָה ה' 16? בֵּא אֲבֵרְבָנָל וְאוֹמֵר דְּבָרִים בְּרוּרִים הֵיכֵן וְמֵתִי לֹא נוֹשְׁעֵנוּ: "וְרַמְזָה לְאוֹרֶךְ הַגְּלוּת אֲשֶׁר אֲנַחְנוּ בּוֹ עַד הַיּוֹם הַזֶּה, וְעֵלְיוֹ אִמַּר עֵבֶר קָצִיר כְּלָה קִיץ, כְּלוֹמֵר שָׁנָה עַל שָׁנָה, וְאַנְחֵנוּ לֹא נוֹשְׁעֵנוּ". וְלֵהֲלֵךְ נִרְאֶה גַם אִיךְ הַמְדַרְשִׁים מְשַׁלְּבִים פְּסוּקֵי זֶה בְּצִיפְיָהּ לְגֵאוּלָה שְׁמַתְמַמְהָה וְלֹא בֵּאָה וְגַם נַחְזֹר עוֹד לְאַבְרָבָנָל לְהֵלֵךְ.

¹⁰ פרק עד בתהלים הוא מהפרקים הקשים בספר בהם מקונן המשורר וקובל בפני הקב"ה לא רק על ההרס והחורבן ושפלות עם ישראל: "למה אלהים זנחת לנצח יעשן אפך בצאן מרעיתך", כי אם גם על חילול השם שנלווה לו כאשר הגויים מלעיגים לא רק על ישראל כי אם גם על אלוהי ישראל: "שאגו צורריך בקרב מועדך שמו אותותם אותות" וכן "יָדַע כְּמִבְיָא לְמַעְלָה בְּסֶבֶךְ עֵץ קַרְדָּמוֹת" שחז"ל דרשו על מלחמה כביכול בקב"ה. ראה דברינו [שורשי האנטישמיות](#) בפרשת מטות.

¹¹ כאן מתהפך לגמרי "החזון" של יחזקאל בו פתחנו. לא החזון של אזהרות הנביאים על החורבן שהעם מלגלג שאינו בא - ראו רש"י וקהלת רבה בהערה 4 לעיל - אלא חזון הגאולה שמתמממה ולא בא. קריאת הפסוקים מיחזקאל לעיל משתנה לחלוטין.

¹² בתוך פסוקי הפרק הקשים בולט פסוק זה שהמדרש לוקח הרבה מעבר לתקופתו וזמנו של המזמור. את הזעקה והקינה על החורבן וההרס כבר זעקנו וקוננו. מה הלאה? לאן פנינו מועדות? איפה התקווה והבטחות הנביאים? איפה נביא בן זמננו? אין מי שישב

אוצר המדרשים (אייזנשטיין) הלל עמוד 130 – סבלנות ואמונה בנבואות

"בצאת ישראל ממצרים", כנסת ישראל אומרת לפני הקב"ה: ריבון כל העולמים, נבואות טובות נתנבאו נביאים ראשונים כל אחד ואחד, ועדיין לא ראינו מהם. ירמיה אמר: "אז תשמח בתולה במחול ובחורים וזקנים וגוי", הושע אמר: "והיה מספר בני ישראל כחול הים", יואל אמר: "ביום ההוא יטפו ההרים עסיס", עמוס אמר: "הנה ימים באים נאום ה' ונגש חורש בקוצר", ישעיה אמר: "נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים", ואומר: "עוד ישבו זקנים וזקנות ברחובות ירושלים", ועדיין לא ראינו אחת מהן. שכן אסף בן קרח אומר: "אותותינו לא ראינו אין עוד נביא ולא אתנו יודע עד מה". ורוח הקדוש משיבה אותם ואומרת להם, כשנגלית לאברהם אביכם ואמרתי לו: "וענו אותם", שמא אמרתי לו שאני קורע להם הים? שמא אמרתי לו שאני מוריד להם המן? והרי דברים שלא אמרתי נתתם, דברים שאמרתי על אחת כמה וכמה.¹³

רש"י שמות ו ג פרשת וארא – ההבטחה לאבות

וארא - אל האבות: באל שדי - הבטחות הבטחות ובכולן אמרתי להם אני אל שדי: ושמי ה' לא נודעתי להם - לא הודעתי אין כתיב כאן אלא לא נודעתי לא נכרתי להם במדת אמתות שליך שעליה נקרא שמי ה' נאמן לאמת דברי, שהרי הבטחות ולא קיימתי:¹⁴

דברים רבה א כג פרשת דברים – תוחלת ממושכת מחלה את הלב

"ראה החילותי תת לפניך את סיחון" (דברים ב לא). זהו שאמר הכתוב: "תוחלת ממשכה מחלה לבי" (משלי יג יב). א"ר עזריה: מדבר בישועה העומדת לבוא. כיצד? כשהנביא צווח ואומר לישראל: "עוד אחת מעט היא ואני מרעיש את השמים ואת הארץ" (חגי ב ו), הן אומרים: "תוחלת ממושכת מחלה לבי". כיון שאמר להם: "הנה ישעך בא" (ישעיה סב יא), אמרו: "ועץ חיים תאנה בך" (משלי שם המשך הפסוק).¹⁵

אוצר המדרשים (אייזנשטיין) שמעון בן יוחאי עמוד 555 – המלכות החמישית

אלו הן הנסתרות שנגלו לרבי שמעון בן יוחי כשהיה חבוי במערה מפני קיסר מלך אדום, ועמד בתפילה ארבעים יום וארבעים לילה והתחיל כך: "ה' אלהים צבאות עדמתי עשנת בתפלת עמך" (תהלים פ ה). מיד נגלו אליו

את נפשנו. ראה פירוש רש"י כאן: "אותותינו - שהבטחתנו ביד נביאך אין אנו רואים אותם בימים רבים שאנו בגולה". ופירוש רד"ק: "אותותינו לא ראינו, אותות הגאולה לא ראינו עדיין וארץ זמן רב גלותנו. אין עוד נביא מעת הגלות, משמתו חגי זכריה מלאכי לא היה עוד נביא להגיד העתידות ומתי תהיה הגאולה. או פירוש אין עוד נביא - אין עדיין, כלומר הנביא שעתיד להגלות לנו סמוך לגאולה והוא אליה הנביא, לא בא עדיין. ולא אתנו יודע עד מה, תהיה הגאולה". רש"י ורד"ק שאת הפסוק בירמיהו לעיל מפרשים על תקופתו, מרחיבים כאן אולי גם מנקודת זמנם הם. לעומתם, ראה פירוש דעת מקרא (עמוס חכס) שחזרו וממקד את פרק עד כולו על תקופת חורבן בית ראשון. מי שחי וסבל בגלות וודאי רשאי היה לקרוא את פרק עד בתהלים, ופרקים אחרים במקרא בראי תקופתו. ומי שחזר לחיות חופשי בארצו יכול גם לחזור ולתת לפרקי תהלים את משמעותם וזמנם המקוריים.

¹³ בדומה למדרש תהלים לעיל, גם מדרש זה שם את מלוא כובד המשקל לא על קובלנה וטרוניה על הצרות והקשיים, אלא על "הצד החיובי" - על נבואות הטובה והישועה שמתמהמהות לבוא. איפה הן שואלת כנסת ישראל? עדיין לא ראינו ולוא אחת מהן! והתשובה שמובאת בשם רוח הקודש היא עוד סבלנות, עוד אורך רוח, עוד ייחול של תקווה. אולי רוח הקודש שאדם חש בה היא גם מעין נבואה, בת קול שאדם אם ירצה ישמע (ראה דברינו [בת קול](#) בחג השבועות). הדרשן גם מגייס לצדו את אבות המלחמה בטענה שניתן לבניהם יתר על מה שהובטח להם, וברוח זו צועדת גם הדרשה הבאה במשנת רבי אליעזר פרשה ו עמוד 112 שמונה את כל מעלות האבות ובהן: "האבות, כשהיה הקב"ה מצוה אותן לפנות מארץ לארץ, לא היה מבטיחן מה הוא עושה להן. מפני מה? מפני שהיו בעלי אמונה. אבל שאר הנביאים, כמה הבטחות הבטיחן, ולהלואי יאמינו בני דורן. כמה הבטיח את אבותינו במצרים אל ארץ זבת חלב ודבש, וכן במדבר, ואף על פי כן היו בספק. כמה הבטיחנו אף לנו, רני עקרה לא ילדה, קומי אורי כי בא אורך, נחמו נחמו עמי, גילי מאד בת ציון, הנה יום בא לה', הנני שלח מלאכי, ואף על פי כן אנו מתפוגגין". יש הבטחות אומרים המדרשים - תאמינו בהם, אלת תסתפקו.

¹⁴ ההבטחה לאבות עליה נשענים המדרשים הנ"ל איננה נחמה פשוטה. חמש פעמים הובטחה הארץ לאבות (שלוש לאברהם, אחת ליצחק ושתיים ליעקב) ולא זכו לנחול אותה. גם יוצאי מצרים לא זכו וגם באי הארץ שזכו לא בקלות זכו והיו להם עליות וירידות גדולות כמתואר בספרי הנביאים הראשונים מימות יהושע ועד סוף מלכים ב. וכעת שוב גלות: בית ראשון ובית שני המעידים שבדיעבד גם ההבטחה לאבות לא האריכה ימים ותקומה. האם בכך יתנחמו הבנים?

¹⁵ בחלקו הראשון, מציג המדרש "תשובה" לדרשות הקודמות. הכל טוב ונכון ויפה ועתיד להתקיים ביום מן הימים, אבל בינתיים נוקף הזמן ותוחלת הלב הממושכת הופכת להיות מחלת לב. ראה פירוש רש"י על הפסוק: "תוחלת ממשכה - מבטיח עצמו על חבירו ואינו עושה: מחלה לב - מביאה חולי ללב". ואיוב זועק: "מה פחתי כי יתחיל ומה קצתי כי אאריך נפשי: אם פח אבנים פחתי אם בשרי נחוש: האם אין עזרתי בי ותשיה נדחה ממני" (איוב ו יא-יג). (הקשר אגב לדברי הקב"ה למשה "החילות" שהוא על התחלת המלחמה עם סיחון אינו ברור - אפשר שהוא רומז לתוחלת של משה שאם יתחיל בכיבוש עבר הירדן המזרחי יזכה גם להיכנס לארץ - תוחלת שנכזבה). אבל ר' עזריה לא מוכן להשאיר תוחלת-מחלה זו כך וממהר לדרוש את העניין על הישועה העומדת לבוא. וחיידושו העיקרי איננו בעצם הישועה והתקווה, כי אם בדחייה של נבואת חגי שעומד בתחילת בית שני והעדפת נבואתו ישעיהו מאמצע בית ראשון. אפשר שהוא מעדיף את הגאולה 'השקטה' של ישעיהו (הנקראת [בהפטרה השביעית "שוש אשיש"](#) החותמת את הפטרות הנחמה) על פני הגאולה 'הרועשת' של חגי שמרעיש שמים וארץ, אבל אפשר גם שלפנינו דוגמא להעדפת נבואות הנחמה והגאולה של נביאים ראשונים מימי בית ראשון על פני נבואות נביאי בית שני שבצל חורבנו עומד הדרשן.

סתרי הקץ וסתומות והתחיל לישב ולדרוש: "וירא את הקני" (במדבר כד כא). כיון שראה מלכות ישמעאל שהיא באה, התחיל לומר: לא דיינו מה שעשה לנו מלכות אדום הרשעה, אלא אף מלכות ישמעאל.¹⁶

ברכות כח ע"א – התחשבות בנבואות להלכה¹⁷

דתן: בו ביום בא יהודה גר עמוני לפניהם בבית המדרש, אמר להם: מה אני לבוא בקהל? אמר לו רבן גמליאל: אסור אתה לבוא בקהל; אמר לו רבי יהושע: מותר אתה לבוא בקהל. אמר לו רבן גמליאל: והלא כבר נאמר: "לא יבוא עמוני ומואבי בקהל ה'" (דברים כג ד)! אמר לו רבי יהושע: וכי עמון ומואב במקומן הן יושבין? כבר עלה סנחריב מלך אשור ובלבל את כל האומות, שנאמר: "וְאֶסֶר גְּבוּלוֹת עַמִּים וְעֲתוּדוֹתֵיהֶם שׁוֹשְׁתֵי וְאוֹרֵיד פְּאֶבִיר יוֹשְׁבֵימ" (ישעיהו יג), וכל דפריש - מרובא פריש.¹⁸ אמר לו רבן גמליאל: והלא כבר נאמר: "וְאֶחָרֵי כֵן אָשִׁיב אֶת שְׁבוֹת בְּנֵי עַמּוֹן נְאֻם ה'" (ירמיהו מט ו) - וכבר שבו. אמר לו רבי יהושע: והלא כבר נאמר: "ושבתי את שבות עמי ישראל" (עמוס ט יד) - ועדיין לא שבו. מיד התירוהו לבוא בקהל.¹⁹

תוספות מסכת יבמות דף נ עמוד א – הנבואה תלויה במעשי האדם

ואם תאמר: הלא אם לא התפלל חזקיהו על עצמו היה מת והיתה נבואה בטלה! אלא על כרחך אין הנביא מתנבא אלא מה שראוי להיות אם לא היה חוטא.²⁰

פסיקתא רבתי (איש שלום) פסיקא מא תקעו – ריחוק וקרבה

"ואני קרבת אלהים לי טוב" (תהלים עג כח). מהו "ואני"? לפי ששואלים את בלעם ואת נביאי ישראל. שאלו את בלעם: יש להם קץ של ישועה? אמר להם: הן. אמרו לו: ואימתי הוא? אמר להם: רחוק הוא: "אראנו ולא עתה אשורנו ולא קרוב" (במדבר כד יז) - מרחיק את הקץ. שאלו לנביאי ישראל, אמרו: קרוב הוא - "כי קרוב יום אידם" (דברים לב לה). בא ירמיהו ואמר: "הלילו כי קרוב יום ה'" (ישעיהו יג ו).²¹ בא מלאכי ואמר: "קרוב הוא כי הנה היום בא בוער כתנור" (מלאכי ג ט). בא יואל ואומר כמותם: "תקעו שופר בציון ... כי בא יום ה' "

¹⁶ מסורת רבת שנים שיסודה במקרא בדניאל דניאל ח כב: "ותעמדנה ארבע תחתיך ארבע מלכות מגוי וכו'" ובמדרשים בברית בין הבתרים, בראשית רבה פרשה מא: "חותם בארבע מלכות: מלכות בבל ומלכות מדי ומלכות יוון ומלכות אדום", שיש ארבע מלכויות שתשעבדנה את עם ישראל. מלכות אדום היא רומא היא המלכות הרביעית והאחרונה, לאחריה תבוא הגאולה (בראשית רבה פג ד). לא לחינם יושב המשיח בפיתחה של רומא (סנהדרין צח ע"א). והנה קמה ועלתה במאה השביעית לספירה מלכות חמישית: ישמעאל. ראה בהמשך המדרש שם הדיאלוג של רשב"י עם מטטרון שר הפנים: "אמר לו: אל תירא בן אדם, שאין הקב"ה מביא מלכות ישמעאל אלא כדי להושיעכם מזאת הרשעה ... ואיבה גדולה תהיה ביניהם ובין בני עשו. ענה לו רבי שמעון ואמר: ומנין שהם ישועה לנו?". אז מה כעת? תוחלת וספירה חדשה? האם צפו הנביאים גם מלכות זו? גלשנו כאן לנושא הרחב של "תחת אדום ולא תת ישמעאל" בו עסקו רבים וטובים (ראו למשל מאמר של דב ספטימוס, ציון 1982) ויש לדון בו בנפרד.

¹⁷ נעשה אתנחתא משאלות ותמיהות האגדה ונפנה לדיון הלכתי על בסיס קיום או אי קיום נבואות הנביאים.
¹⁸ והולכים אחר הרוב. והעמונים כבר נבלעו כמיעוט בין העמים האחרים שעליהם אין שיבואו בקהל. ומעניין שמישהו כבר גייר את אותו עמוני.

¹⁹ הרי לנו דיון מעניין להלכה, על בסיס דברי נבואה ודרשות אגדה. את דברי רבן גמליאל ניתן להבין בשני אופנים: האחד, שהוא מדבר על המצב בזמנו שבני עמון אכן שבו למקומם ולפיכך איסור חיתון עם עמוני עדיין קיים (עמוניות ומואביות הותרו); והשני, הסביר יותר, שהוא מדבר על העתיד. לעתיד וודאי שתתקיים נבואת ירמיהו ועמון יחזרו למקומם ולכן אין להסתמך על נבואת ישעיהו ואין להתיר את העמונים בימיהם, שהרי 'מחר בבוקר' תתגשם נבואת ירמיהו. ומה עונה לו ר' יהושע? שענינו הרואות שהנבואות על שיבת ציון כפי שניבא עמוס, לא התקיימו (רוב עם ישראל ישב אז מחוץ לארץ), ולפיכך אין לנו גם להתחשב בנבואת ירמיהו על עמון. ומה עם הציפייה לעתיד? האם ר' יהושע אומר בעצם: נבואת עמוס לא התגשמה ושוב לא תתגשם?

²⁰ פירוש תוספות מתייחס שם למחלוקת חכמים ורבי עקיבא אם חמש עשרה השנים שהתווספו למלך חזקיהו בעקבות תפילתו (ראה הסיפור במקרא במלכים ב פרק כ ובישעיהו פרק ל), היו תוספת מעבר לזמן שנקבע לו לחיות (שהרי חלה חולי סופני) – זו שיטת חכמים, או שחמש עשרה שנים אלה היו מיועדות לו מראש, אלא שחטא (שלא הביא ילדים לעולם) ולפיכך בקשו לגרוע משנותיו, ובעקבות תפילתו נמנעה ההפחתה והושלמה מכסת חייו היעודה. זו שיטת רבי עקיבא שקובעת: "זכה - משלימין לו, לא זכה - פוחתין לו". ר' עקיבא מביא הוכחה לשיטתו מנבואת איש האלהים לירבעם במלכים א פרק יג פסוק ב: "... הֲנֵה בֵן נוֹלֵד לְבֵית דָּוִד יֵאָשְׁרוּ שְׁמוֹ וְזָבַח עֲלֵיךְ אֶת פְּהֵי הַבָּמֹת הַמִּקְטָרִים עֲלֵיךְ וכו'" – הרי לנו נבואה על יאשיהו נכדו של חזקיהו שמוכיחה שהיו לחזקיהו עוד שנים לחיות (ולהוליד את מנשה שיוליד את אמון שיוליד את יאשיהו). פירוש תוספות שואל ומוכיח מתפילת חזקיהו שאילולי שהתקבלה היה מת, שחטא יכול לבטל נבואה. במילים אחרות, נבואה איננה ללא תנאי. חטאי האדם יכולים למנוע אותה. במילים אחרות: כח הבחירה ומעשי בני האדם עומדים מעל לכל, גם מעל לנבואות הנביאים שעלולות להידחות בשל מעללי בני האדם. ראה רמב"ם הלכות תשובה פרק ה ופירוש אור שמח שם, וכן עיונים שטיינזלץ על הדף ביבמות.

²¹ כאן מתפתים מגייהם לתקן בנוסח הפסיקתא: "בא ישעיהו ואמר" שהרי הפסוק מצוטט מישעיהו, אבל פירוש איש שלום מעיר שאין זו בהכרח טעות שכן פרק יג בישעיהו הוא "משא בבל" ולפי שישעיהו לא ניבא על בבל יש שמייחסים נבואה זו לירמיהו. ונשתלה נבואה זו בספר ישעיהו משום שירמיהו משתמש בחזון של ישעיהו על אשור לחזון דומה על בבל (והוא מפנה למקורות נוספים כמו תוספות בסוף מסכת מכות, להלן). נראה שאגב אורחא קבלנו חידוש שנבואה של נביא אחד בתקופה מסוימת ועל עם מסוים יכולה לעבור לנביא אחר בתקופה אחרת ועל עם אחר, וה"ק"רוב" של אחד עובר ל"קרוב" של האחר. ראה בהזדמנות זו מאמר חז"ל הדו-משמעי: "סיגנון אחד עולה לכמה נביאים, ואין שני נביאים מתנבאין בסיגנון אחד" (סנהדרין פט ע"א). נראה שהמילה סגנון משמשת גם במונח הצורני כמקובל היום וגם במונח התוכן. התוכן משותף לנביאים, הניסוח הלשוני שונה.

כי קרוב" (יואל ב א).²² אמר דוד: "כי הנה רחוקיך יאבדו" (תהלים עג כז) - זה בלעם וחביריו שרחקו את הקץ ואבדו מן העולם. אבל נביאי ישראל היטבת להם שקרבו את הקץ. היטב לי אף אני, שקרבתי את הקץ כמותם. ואני שקרבתי: "קרבת אלהים לי טוב" (תהלים שם) לספר כל מלאכותיך.²³

אברבנאל ספר משמיע ישועה הקדמה – חובלים כנגד מייחלים²⁴

הגם הלום ראיתי חכמי עמנו ההולכים בתורת ה' ומחזיקים בבריתו הלוך הלכו בנבואות בשני שבילים. לאחד קראתי נועם ולאחד קראתי חובלים. כי הראשונים פירשו אותם כפי פשוטם ואמתתם נעימות בימינם קדש הלולים, מה שהיה בדרך עבר ומה שיהיה לעתיד שצדיק כתמר יפרח כארז בלבנון ישגה שתולים, את הכל פירשו יפה בעתו. וזהו כת הבוטחים בה' כל המיחלים. אך אמנם ממעונות אריות ומהררי נמרים מזרע קדשים יצאו על הר ציון שְׁשֻׁמָּם שועלים, אנשים חכמים בעיניהם ועם היותם מבני ישראל באשר הם נמולים, המה היו במורדי אור ורועי כסילים, באמנם שיעודי הנבואות וספר תהלים, נאמרו ונתקיימו בבית שני ששם היו אלופינו מסובלים ... ושאמונת ביאת משיחנו אינה מכח הכתובים כי אם מקבלת הראשונים וכו'.²⁵

רמב"ן ויקרא כו טז פרשת בחקותי – חזרה למשה ולתורה

ודע והבן כי האלות האלה ירמזו לגלות ראשון, כי בבית הראשון היו כל דברי הברית הזאת הגלות והגאולה ממנו. ... וכן אמר הכתוב בגלות ההוא (דהיי"ב לו כא) למלאת דבר ה' בפי ירמיהו עד רצתה הארץ את שבתותיה כל ימי השמה שבתה למלאת שבעים שנה ... שאינו מביטיח רק שיזכור ברית אבות ... לא שימחול עונם ויסלח חטאתם, ויוסיף אהבתם כקדם, ולא שיאסוף את נדחיהם. כי היה כן בעלותם מבבל, שלא שבו רק יהודה ובנימין והלויים עמהם מעט ... וגם לא אמר שישובו בתשובה שלימה לפניו, רק שיתודו עונם ועון אבותם ... וכל אלה דברים ברורים בברית הזאת שהוא באמת ירמוז לגלות הראשון והגאולה ממנו: אבל הברית שבמשנה תורה ירמוז לגלותנו זה ולגאולה שנגאל ממנו ... שלא נרמז שם קץ וקצב ולא הבטיח בגאולה, רק תלה אותה בתשובה ... והגאולה בברית ההיא השנית, גאולה שלמה מעולה על כולם ... והבטיח: "והטיבך והרבך מאבותיך", שהיא הבטחה לכל שבטי ישראל, לא לששית העם ... ואלה דברים יבטיחו בגאולה העתידה הבטחה שלמה יותר מכל חזיונות דניאל וכו'.²⁶

²² בלעם הוא הנביא הרשע שמרחיק את קץ הישועה ויום ה'. לעומתו עומדים רשימה ארוכה של נביאי ישראל – לא רק **אברהם מול בלעם ומשה מול בלעם** - שמקריבים את הקץ. ראה דברינו **נבואת בלעם ועצתו** בפרשת בלק שם כבר נדרשנו חלקית להבדל זה. אך בראייה היסטורית רחבה, הרבה מעבר לתארוך מדרש זה ורבים כמותו שראינו ונראה, האם לא צדק בלעם? מה היו אומרים ירמיהו, מלאכי ויואל לוא התעוררו 1500 שנה אחרי זמנם אל אמצע הגלות הארוכה? האם צדק בלעם? פירוש אפשרי לדרשה זו יאמר שבכל נקודת זמן רשעים ומשטינים כבלעם יגידו לך "רחוק הוא" להאמין ואילו נביאי ישראל ומוריו יאמרו: "קרוב הוא". היינו שאדם צריך לחיות באמונה שקץ הישועה "קרוב הוא" בכל נקודת זמן: מחר אם לא היום. וכסיפור בגמרא סנהדרין צח ע"א על רבי יהושע בן לוי שפגש את המשיח בפתחה של רומא ושאל אותו מתי הוא מתעתד לבוא והוא ענה לו: היום. וכשטען ר' יהושע בן לוי אליהו שהמשיח שיקר לו, הסביר לו אליהו שכוונת המשיח היא לפסוק בתהלים צה ז: "היום אם בקולו תשמעו".

²³ דוד מצטרף לכאורה לרשימת הנביאים "שקרבו את הקץ" ומבטח שיוטב גם לו. אבל לאור הערתנו הקודמת (והערה 22 על החטא וכח הבחירה), נראה שדוד מציג "קרבת אלהים" מסוג קצת שונה שיכולה גם לתת מענה לשאלה הקשה שמשיח עדיין לא בא ושנבואות הישועה של הנביאים טרם התגשמו. דוד לו מיוחס ספר תהלים (יחד עם עוד תשעה מחברים, ראה שיר השירים רבה ד א) מציג את הקרבה של "לְסַפֵּר כָּל מְלָאכֹתֶיךָ", קרבה של "לחזות בנעם ה' ולבקר בהיכלו", להגות בנפלאות הבריאה וחסדי ה' במקדש רב או מקדש מעט – בלימוד תורה וקריאת תהלים. אמירת פרקי תהלים האינטימית והאישית כל כך, גם של פרקי תהלים הקשים שמקצתם ראינו ויש רבים כמותם, ביחידות או בצוותא, בבית או בבית המדרש והכנסת, יש בה משום "קרבת אלהים", עד שיקרבו ויתגשמו נבואות הנביאים המתמהמהות.

²⁴ נושא איה נבואות הטובה לא נעלם גם מפרשנים שחיו עמוק בתוך הגלות הארוכה והיו צריכים להתמודד עם שאלות קשות. אברבנאל שגלה בגירוש ספרד ומשם היטלטל ממקום למקום, התמקד בסוף ימיו בחיבור שלושה ספרים על הגאולה: משמיע ישועה, ישועות משיחו, מעייני הישועה. בקטע זה משבח אברבנאל את כת המחזיקים בברית, המיחלים ובוטחים בה', ותוקף קשות את 'החובלים' שלפי דבריו הוא הם 'מזרע קדשים', היינו מליבה של היהדות המאמינה ולא נוצרים או כופרים למיניהם איתם הוא בא בדברים במקומות אחרים. האישיות המרכזית אליה הוא מתייחס וגם מזכיר אותה בשמו הוא ר' יוסף אלבו בעל ספר העיקרים שכותב במאמר ד פרק מב שרוב נבואות הנביאים היו לשעתם ונתקיימו כבר באופן זה או אחר בבית ראשון או שני, והאמונה בביאת המשיח היא "על פי קבלה", הגם שהוא מסכים "שיש בתורה ובדברי הנביאים כתובים מוכיחים בהכרח על צמיחת ישראל ומעלתם שלא נתקיימו לעולם לא כולם ולא מקצתם". דעה שלישית שמצאנו עקידת יצחק (שמות שער נ פרשת תרומה) סבור שכל ההיסטוריה היהודית הייתה 'זמנית', מעין דירת ארעי: "כי על דרך האמת לא נבנה ולא נתקיים דבר מכל דבריו הטובים עמנו, וכל הנביאים לא נתנבאו אלא לימות המשיח אשר משם תתחיל הדירה הקבועה ולא תפסק לעולם". ומן הסתם התייחסו לנושא פרשנים ובעלי מחשבה אחרים וכל הידוע אודותם, אנא יודיענו.

²⁶ רמב"ן מפרש את התוכחה של פרשת בחוקותי בספר ויקרא על חורבן בית ראשון, כולל הגאולה החלקית המובטחת שם בזכירת ברית האבות ואי מאיטת העם והפרת הברית. ואילו את התוכחה של פרשת כי תבוא בספר דברים הוא מפרש על בית שני. ראה פירושו המשלים בדברים כח מב. כבר הרחבנו מעט בדברים אלה של רמב"ן בדברינו **לא מאסתים ולא געלתים** בפרשת בחוקותי וכן בדברינו **פרשני המקרא על התוכחה** בפרשת כי תבוא; עניינינו כאן הוא החזרה אל פסוקי התורה ולנבואות משה כמקור ראשי

מדרש תהלים (שורח טוב בובר) מזמור מ - התקווה

"לְמַנְצֵחַ לְדָוִד מְזִמֹּר: קוֹה קוֹיִתִּי ה' וַיֵּט אֱלֹהֵי וַיִּשְׁמַע שְׁוֹעֲתִי". זהו שאמר הכתוב: "ואמר ביום ההוא אלהינו זה קוינו לו ויושיענו" (ישעיה כה ט). אין ביד ישראל אלא שיקוו שיגאלם הקב"ה, בשכר: "קוה קויתני ה' ", דכתיב: "טוב ה' לקויו" (איכה ג כה). ואומר: "שובו לבצרון אסירי התקוה" (זכריה ט יב). שמא תאמר: "עבר קציר כלה קיץ ואנחנו לא נושענו" (ירמיה ח כ)? – "קוה אל ה' חזק ויאמץ לבך וקוה אל ה' " (תהלים כז יד). "קוה אל ה' ", "וקוה אל ה' " - תקוה אחר תקוה – "חזק ויאמץ לבך". אם קויתם ולא נושעתם - קיווי ושובו וקיווי. ואם תאמר: עד מתי נקוה? כבר כתיב: "יחל ישראל אל ה' מעתה ועד עולם" (תהלים קלא ג). ואומר: "חזקו ויאמץ לבבכם כל המיחלים לה' " (שם לא כה). אם עושין כן, הרי אתם נושעים, שנאמר: "אשר לא יבשו קווי" (ישעיה מט כג), וכתוב: "וקוי ה' יחליפו כח" (שם מ לא), וכתוב: "וקוי ה' המה יירשו ארץ" (תהלים לו ט). לכך נאמר: "קוה קויתני ה' ויט אלי וישמע שועתי" - דוד שקיווה לי עניתיו.²⁷

מחלקי המים

מים אחרונים:

להבטחות הגאולה. רמב"ן לא מזלזל בכל נבואות הנביאים, אבל דבריו: "ואלה דברים יבטיחו בגאולה העתידה הבטחה שלמה יותר מכל חזיונות דניאל" הם חדים וברורים. ואם אנו אכן בגלות הארוכה והבלתי נגמרת של תוכחת משה בפרשת כי תבוא, מה מבטיח לנו משה? מה החזון שלו? התשובה איננה בפרשת כי תבוא שם נגמרת התוכחה בלי שום פסוקי נחמה (בהשוואה עם הפסוקים שבסוף פרשת בחוקותי), אלא בפרשת נצבים שלעולם תחול לפני ראש השנה ושאונו קוראים בה את הפטרת "שוש אשיש בה' ". ואלה דברי ההבטחה והנחמה של משה אדון הנביאים, דברים ל א-ט: "וְהָיָה כִּי יָבֹאוּ עֲלֵיךְ כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה ... וְהִשְׁבַּתְתָּ אֶל לְבָבְךָ ... וְשָׁבַתְתָּ עַד ה' אֱלֹהֶיךָ וְשָׁמַעְתָּ בְּקוֹלוֹ ... וְשָׁבַתְתָּ אֶת אֱלֹהֶיךָ אֶת שְׁבוּתֶיךָ וְרַחֲמֶיךָ ... אִם יִהְיֶה נִדְחָךְ בְּקִצָּה הַשָּׁמַיִם מִשָּׁם יִקְבָּצֶךָ ה' אֱלֹהֶיךָ וּמִשָּׁם יִקְחֶךָ: וְהִבִּיאֶךָ אֶל אֱרֶץ אֲשֶׁר יִרְשׁוּ אֲבֹתֶיךָ וְיִרְשָׁתָהּ וְהִיטְבֶּךָ וְהִרְבֶּךָ מְאֹד: וְיָשָׁב עָלֶיךָ וְשָׁמַעְתָּ בְּקוֹל ה' וְעָשִׂיתָ אֶת כָּל מִצְוֹתָיו אֲשֶׁר אֲנִי מְצַוְךָ הַיּוֹם: ... כִּי יָשׁוּב ה' לְשׁוֹשׁ עֲלֵיךְ לְטוֹב פֶּאֶשֶׁר שָׁשׁ עַל אֲבֹתֶיךָ". השיבה אל הארץ שהיא גם שיבה לאומית מדינית רוחנית קשורה בתשובה וכבר הרחבנו במוטיב זה בדברינו **מתשובה לשיבה** בפרשת נצבים. הבטחות הנביאים עלולות להידחות בשל חטאים (תוספות לעיל) וקיומן, מנגד, יבוא רק עם תשובה ומעשים של העם. לא בכדי נברו דווקא פסוקי התורה לתפילה לשלום מדינת ישראל שהיא התחלת השיבה והתשובה בימינו.

²⁷ ספר תהלים אינו מנסה ליפייף את המציאות. לא חסרים בו פרקים קשים דוגמת פרק עד שהבאנו לעיל ומה שנכון לנביאים "שיודעין שאלוהן אמיתי ואינן מחניפין לו" (ירושלמי מגילה פרק ג הלכה ז), נכון גם לכתובים (ספר איוב!) ולמקרא כולו. וכמובן לחז"ל שבנו ע"ג יסוד מוצק זה את עולם המדרש שאין בו כחל ואין בו שרק. כל השאלות והאמירות לעיל: איה נבואות הטובה, ועדיין לא ראינו אחת מהן. אותותינו לא ראינו, אין עוד נביא ולא אתנו יודע עד מה, למה לנצח תשכחנו, אנחנו לא נושענו ועוד - הן נכונות ומותר לומר אותן. התשובה האמתית והכנה אולי היחידה היא האמונה והתקווה. ספר תהלים הוא ספר של תקווה ועידוד ממנו שאב העם היהודי כוחות ותעצומות נפש לשרוד בגלויות. המדרש לעיל אסף את כל פסוקי התקווה שבמקרא למחרוזת מופלאה של קיווי ותקווה – מדרש של תקוה. לא במקרה נקבעה 'התקווה' כהמנון מדינת ישראל בה מקיים העם היהודי, לאר שנות גלות כה ארוכות וקשות, לא רק חיים של התחדשות מדינית ולאומית, אלא גם חיים של התחדשות רוחנית ועולם של תורה ודעת שלא היה כמותו דורות רבים.